

ՀՏԴ

Գրականագիտություն

**ՄՈՒՐԱՑԱՆԻ «ՌՈՒԶԱՆ» ԴՐԱՄԱՅԻ ՔՆՆԱՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱ
ՎԵՐԱՐԺԵՎՈՐՄԱՆ ՀԱՐՑԸ**

Զ. Բալայան

Պարբերական մամուլի օրգաններում («Նոր դար», «Հանդես գրականական և պատմական», «Գեղարվեստ», «Մեր ձայնը», «Հովիվ», «Բազմավեպ», «Թատրոն», «Մշակ») են ծավալվել բանավեճերը «Ռուզան» դրամայի շուրջ:

Բնականաբար, Մուրացանի ներկերի շուրջ գրվել են նաև ուսումնասիրություններ, գրախոսություններ: Կշեռքի սլաքը նեղ կուսակցական, անձնական դիրքերից, աչառու կողմերից մերթընդմերթ էլ անցել է օբյեկտիվ, անաչառ, գիտական գնահատություններին:

Աննկատ, չճանաչված, չգնահատված Մուրացանը, որի պատճառը «Գեղարվեստ» հանդեսը այսպես է բացատրում. «Այդ հանգամանքը բացատրել պետք է նրանով, որ Մուրացանը միայն եւ միայն մի թերթում՝ «Նոր Դարում» էր աշխատակցում եւ հակառակ հոսանքի մարդիկ չէին կարողում կամ չէին սիրում», արդարացի կերպով... հաստատվելով իբրեւ տաղանդավոր գրապատմական անհատականություն՝ նրեւում է հայ գրականության ընտրյալների շարքում...

Իսկ մուրացանագիտությունը սկզբնավորվում է Ա.Տերտերյանի (1882-1953)՝ 1913թ. լույս տեսած «Մուրացանը որպես մտածող եւ գեղագետ» ուսումնասիրությամբ:

Այդ արժեքավոր գիրքը համապարփակ քննական շերտերով մեկնում է մեծ գեղագետ-փիլիսոփայի, գրողի գեղագիտական համակարգը՝ առանձնադիտելով վերջինիս ստեղծագործական մեթոդի, աշխարհայացքի, տիպաբանական, գեղագիտական արժեքների ու կերպարների համակարգի ստեղծաբանական սկզբունքները՝ միաժամանակ հատկանշելով, թե Մուրացանի ստեղծագործությունն ինքնօրինակ առանձնահատկություն ունի. նա տալիս է ոչ թե տիպեր, այլ գաղափարատիպեր...

Ա.Տերտերյանը ուսումնասիրության մեջ անդրադարձել է նաեւ Մուրացանի պատմագեղարվեստական ներկերի՝ «Գեւորգ Մարգալետունու», «Անդրեաս Երեց»-ի, «Ռուզան»-ի քննությանը, առանձնադիտել դրանք ստեղծաբանական և հոգեբանական կառույցներում:

Հայոց պատմությունը լավագույնս ուսումնասիրած, իմացող եւ գնահատող, նրկու տարի Շուշիում՝ Խորեն Ստեփաննի դպրոցում, հայոց

պատմություն դասավանդած, պատմական վայրեր ճամփորդած ապագա գրողին՝ Մուրացանին, Ա.Տերտերյանը մի այլ կողմից էլ է գնահատում՝ նշելով. «Բայց պատմությունը Մուրացանին գրառում էր եւ՝ իբրեւ գեղագետի. անձնուրացութեան երգչի համար պատմությունը յարմարաւոր ասպարէզ էր հոյակապ գաղափարատիպեր կերտելու համար: Եւ զոր չէ, որ նրա գլուխ գործոցը պատմական վեպ է -«Գեորգ Մարգպետունին»: Գեղարուեստը կեանքի լուսաբանութեան մի ձեւ է. մեր գեղագետը պատմական անցնալի լուսաբանությունը պիտի տար, հարկաւ, իւր գեղեցիկի համաձայն: Եւ իրօք, այստեղ էլ նա դրսւտում է անձնուրացությունը եւ ձաղկում նսասիրությունը»¹:

Յուր մտահանգումները զարգացնելով Մուրացանի պատմագեղարվեստական ընկալումների, բացահայտումների շուրջ՝ գրականագետը նկատում է. «Պատմական կեանքը գեղարուեստորէն լուսաբանելիս Մուրացանն իրեն ազատ ու անկաշկանդ էր զգում հայ պատմագիրներից օգտւելու գործում: Նա յստակօրէն գիտակցում էր, որ պատմագրութիւն եւ գեղարուեստ տարբեր բաներ են»: Տեսաբանը այս մտքին է հանգում՝ մանավանդ հաշվի առնելով Մուրացանի դիտողական մեկնությունը «Ռուզան» դրամայի վերաբերյալ արված Լեոյի մի քննադատականի առթիւ. «Ես պատմութիւն չեմ գրել, այլ դրամա, որ ի հարկէ, պատմութիւն չէ, այլ բանաստեղծութիւն (գրական որեւէ ժանրի երկ-ընդգծ.-Զ.Ա.-Բ.): Հետեւապէս, եթէ Զաւարը, Ռուզանը կամ դրանց շրջապատողները հերոսներ էլ չլինէին, նա դարձնալ իրաւունք ունէի իմ դրամայի մէջ, իբրեւ դիւցազներգական (էպիք) գրածքի մէջ, ստեղծել նրանցից իմ ցանկացած մարդիկը, կամ նրանց գործունէութեանը տալ այն գոյնն ու հոգին, ինչ որ պահանջում էր իմ դրամայի գաղափարը»: Մուրացանն իր այս մեկնումներին ավելացնում է նաեւ գեղարվեստական երկ ստեղծողի համար անչափ կարեւոր գրողական տաղանդի բազմաճյուղ հատկանիշներ. «բանաստեղծական հափշտակություն, վառ երևակայություն, ստեղծագործ ուժ և այդ ամենի հետ միասին՝ մարդկային հոգւո խորքը թափանցելու կարողություն.»:

Մուրացանը հաստատում է նաեւ, որ ի տարբերություն հնախոսների, գրողը պատմական ամեն մի մանրոնքի կարող է հոգի եւ շունչ ներշնչել ու կենդանություն տալ, իսկ նրա ամենակարեւոր

¹ Տերտերյան Ա., Մուրացանը որպէս մտածող եւ գեղագետ, «Շողեր», Տարեգիրք, Ա. Պետերբուրգ, 1913, տե՛ս Քարոզելով միաբանություն եւ մարդասիրություն, Արցախի գրողների միություն, Ստ., «Վաչագան Բարեպաշտ» հր., 2009 (այսուհետեւ՝ Տերտերյան Ա.), էջ 120:

նպատակադրումը հիմնականն է. «Քննթողական արհեստի ամենատարրական օրենքն այն է, որ բանաստեղծն իր գրվածքների մեջ առաջին տեղը տա ոչ թե՛ **պատմական**, այլ **իդեական** ճշմարտությանը և նրա կոչումը լինի ոչ թե՛ **հաստատել** ճշմարտությունը, այլ **ցույց տալ** այն»¹:

Յուր ճշգրտումները Մուրացանը հաստատում է նաև Վ. Բելինսկուց մեջբերումներ անելով. «Իսկ մենք մեր կողմից այն կարծիքին ենք եղել միշտ, թե՛ **բանաստեղծը** (ընդհանրության մեջ ստեղծագործողը՝ - Չ.Ա.-Բ.) **չէ կարող և չպիտի լինի պատմության ստրուկը**. որովհետև, թե՛ մեկ և թե՛ մյուս դեպքում, նա կդառնար միայն **արտագրող, ընդօրինակող** և ոչ թե՛ **ստեղծագործող**»²:

Լեոյի՝ «Ռուգան»-ի վերաբերյալ արված քննադատություններին պատասխանող Մուրացանի մեկնումները ճիշտ համարող Ա.Տերտերյանը, հետևելով նրա մտքերին, դրանցով ամբողջացնելով յուրը՝ նկատում է. «Ինչպես տեսնում էք, Մուրացանը ճիշտ հայեացք ունի պատմա-գեղարվեստական ստեղծագործության մասին: Պատմագիրն ու ուսումնասիրողը տալիս են որոշ աշխարհայեացք եւ ելնում են որոշ աշխարհայեացքից, ուստի եւ պահանջում է նրանցից լուսանկարչական ճշտապահություն, իրականության համապատասխանություն, կենսի առօրնայ ճշմարտությունը: Իսկ գեղագետը տալիս է որոշ կենսահայեցողություն եւ ելնում է որոշ կենսահայեցողությունից. ուստի եւ պահանջում է նրանից գեղարվեստական ճշմարտություն, որ բարձր է առօրեականից եւ անհամապատասխան նրան, հետեւապես վիպագիրը իրականության ստրուկը չէ պատմագրի եւ ուսումնասիրողի նման»³:

Խոսելով Րաֆֆու՝ «Մամվե»-ի առաջաբանում տրված՝ հայ վիպասանի համար պահանջվող պատմական կարևոր աղբյուրների բացկայությունից, այդ թվում նաև այն հանգամանքից, որ հայոց պատմության մեջ կին չկա կամ նրա մասին աննշան է խոսված, ու դրանցից առթող բազմաթիվ դժվարություններից՝ պատմա-վիպասանի եւ պատմական դրամա գրող հեղինակների համար, Տերտերյանն առանձնադիտում է, թե՛ «Մեր գրականության մեջ պատմական վեպի վարպետներ են համարում Ծերենցը եւ Րաֆֆին: Արդարությունը պահանջում է ասել, որ Մուրացան այդ նրկուսից էլ բարձր է իւր պատմագեղարվեստական ստեղծագործությամբ» եւ,

¹ Խաչատրյան Հ., Երվանդ Սակավակյաց, Ե., «Սովետական գրող» հր., 1989:

² Метерлинг М., Мюнна Ванна, 1902.

³ Մուրացան, Եթ, 7 հ-ով, հ.6, Ե., ՀայՊենտհրատ, 1963

որ «Ծերենցի մեջ հռետորական ձիրքը պայքարում է գեղագետի դեմ: ...Այդ տեսակետից Րաֆֆին եւ Մուրացանը շատ են բարձր նրանից. իսկ վերջիններս աննահանջ մրցում են միմեանց հետ, թեպետեւ Մուրացանը ասելի կիրթ է եւ ճաշակով, քան Րաֆֆին»¹, եւ այդուհանդերձ հետեւություն անելով, թե «...Մուրացանի առաւելութիւնը թէ Ծերենցից եւ թէ Րաֆֆիից անուրանալի է», բայց եւ այնպէս, զարմանալի կերպով եզրահանգում է (ինչ-որ տեղ կարծես թէ շարունակելով Լեոյի հերքումները «Ռուզան» դրամայի շուրջ, չնայած ինքը նույնիսկ չի փաստում, որ «Ռուզան»-ի «մի քննադատութեան առիթ» (Ա. Տերտերյան) եղել է Լեոյի «Մուրճ»-ում «Լ.» ստորագրությամբ տպված քննադատականը) հետեւյալին. «Մեր գեղագետի մոտ պատմական տեղեկութիւնների հակագեղարվեստական խճողումներ չկան, իսկ քննադատությունների ուրագծումների մեջ բացակայում են հոգեբանական կոպիտ սայթաքումները, ի բացառեալ Ռուզանը, որ շինծու է »²:

Իսկ եթե գրականագետը հակված է կարծելու, թե «Մուրացանը խոշոր գեղագետ է եւ՝ իւր պատմա-գեղարվեստական ստեղծագործութեան մեջ»³, - ուրեմն այդ ստեղծագործության մեջ է նաեւ «Ռուզան»-ը եւ կարծում ենք հարկ չէ, որ Տերտերյանը այլ՝ լեռնական գուգահեռի վրա է քննում «Ռուզան»-ը՝ հրատարակելով ընդհանուր «Մուրացանը որպէս մտածող եւ գեղագետ», ուսումնասիրության մեջ, երեւելի վիպասանի՝ Մուրացանի մահվանից (1908 թ.) մի քանի տարի անց՝ 1913 թ.:

Համոզված ենք՝ Լեոյի «Ռուզան»-ի վերաբերյալ այն հերքումները, որոնց պատասխանել է Մուրացանը տրամաբանական ճշգրտությամբ, եւ որոնց ճշմարտա-ցիությունն ընդունել է նաեւ Տերտերյանը, նույն կերպ էլ, եթե կենդանի լինել վիպագիրը եւ ընթերցել Ա.Տերտերյանի մերժողական պաթոսը «Ռուզան»-ի վերաբերյալ, կենդանացնել գրականագետի դիտարկումների անհավանակա՞ն եւ ո՛չ ընդունելի, անհամոզի՞չ լինելը գեղագիտական, ինչու չէ, նաեւ հոգեբանական սկզբունքների տեսանկյունից. «Ռուզանն իբրեւ հերոսուհի ունի մի շատ նշանակալից թերութիւն. նա հանդէս է բերւած իբրեւ կին, բայց նրա մէջ չկայ ոչինչ կանացիական. նա Գեորգ

¹ Մուրացան, Նամակ խմբագրության, «Ռուզանի» քննադատության առիթով, Եժ, 5հ-ով, հ.5, Ե. ՀայՊետհրատ, 1954:

² Մուրացան, «Ռուզանը» եւ նրա քննադատները, Եժ, 5հ-ով, հ.5, Ե. ՀայՊետհրատ, 1954:

³ «Մուրճ», 1901, թիվ 3, էջ 198:

Մարգարետունու եւ Անդրեաս Երեցի թոյլ պատճեն է: Եթէ նրան չկոչենք Ռուզան, այլ, օրինակ, անուանենք Կիրակոս կամ Մարկոս, դրանից մեր հերոսուհին ոչինչ չի կորցնիլ, այլ, ընդհակառակ, գուցէ մի բան էլ շահիլ»¹:

Անշափ զարմանալի է ներկայացված կարծիքը: Ասում են՝ ճաշակին ընկեր չկա, սակայն այս դեպքում խոսում է քննաբանը:

Ինչու՞ այդքան խիստ... Եւ դա այն դեպքում, երբ վիպական կերպավորումը ներկայացնում է տվյալ դեպքում նաեւ կանացի սեռ, որը շատ քիչ է ներկայանում հայոց պատմության մեջ. «Իսկ առանց կնոջ վեպ կարող չէ լինել. կինն է նրա ոգին եւ կենդանությունը»(եր.3),- գոչում է Րաֆֆին մեծ ցավով, քանզի նրա իսկ փաստելով՝ անշուշտ հայոց պատմության մեջ բացակայում է կինը...

Գո՞ւցն թե՛ հայ քննաբանի համար դեռեւս, հին օրենքի համաձայն, գրական հերոսը այդպես էլ պետք է միմիայն արական սեռ ներկայացնի. սխալ է, անշուշտ տեսական այս մեկնաբանությունը... մե՛ծ սխալ է...

Ա.Տերտերյանը Մուրացանի դրամայի գեղարվեստական արժեքի պակասությունն այդ է համարում. Ռուզանը լինել Կիրակոս, թե՛ էլ ով, ավելի հարմար կլիներ, քանզի նրա մեջ կանացիություն չկար...

Իշխան Գեորգի գործելու ասպարեզը լայն է: Նա հանդես է գալիս մեծ կտավի՝ պատմավեպի ժանրում: Նա արիությամբ, քաջությամբ, հայրենասիրությամբ եւ ճարտասանական մեծ շնորհքով-խոսքով օժտված կերպար է, յուր խոսք-խորհուրդներով, հորդորներով, յուր անձնուրացությամբ՝ հերոսականության օրինակ, հիացմունք հանդիսացող: Նա և՛ գործում, և՛ խոսում, և՛ համոզում է, քաջության հրաշքներ ցույց տալիս բովանդակ Հայաստանում...

Ռուզանի երևույթը ասպարեզը բեմն է, նա պետք է շարժուն, ակտիվ, ներքին հոգեկան տրվածքները բացահայտող ուժ ունենա, փորձի ցույց տալ այն մեծ հրամայականը, որ հայրենիքի ճակատագիրը յուր առջեւ ներկայանում է որպես միակ ընտրանք, ներկայանա իբրեւ գաղափարակիր, որը եւ կատարում է: Իսկ այդ ամենը դրամատիկական հերոսուհին պետք է խոսքի միջոցով ներկայացնի ու տեսանելի եւ ընկալելի դարձնի: Ռուզանի կերպարի համոզիչ այս դինամիկան վրդովեցրել է գրականագետին ու նրա կողմից որակվել որպես երկրորդ թերություն.

¹ «Փորձ», 1880, №5, էջ 139:

«Նա խօսող մեքենայի տպաւորութիւն է գործում: Եվ որքան շատ է խօսում այդ լեռնցի աղջիկը բա՛րձր, բա՛րձր նիւթերի մասին, որքան շատ է ճառում իւր անելիքի շուրջը եւ որքան յաճախ ճիգ ու ջանք է թափում ինքն իրեն արդարացնելու եւ իւր արածին բանաւոր հիմքեր հայթայթելու մտահոգութեամբ: Մուրացանի անձնուրացութեան հերոսներն ընդհանրապէս քչախօս են , նրանք աւելի շատ սիրում են գործել, քան խօսել. նրանք համեստ են...»¹:

Եթե՛ն Գեորգ Մարգպետունին չխոսեր, չգործեր, ով կարող էր կոտրել համառ, գոռոգ, կենտրոնախոյս տրամադրություններ ունեցող իշխան նախարարներին, չկամ անձանց:

Ռուզանն ընտանեկան միջավայրում բարոյական բարձր առաքինություններով դաստիարակված օրիորդ է. չմոռանա՛ք նրանց իշխանական տան բազմապիսի բա-րեմասնությունների, շնորհների, հայրենական, հոգեւոր արժեքների պահպանման, տոհմական հարաբերությունների, արժանապատվությունների բազմապիսի դրսևո՛ւր-րումների մասին: Խաչենի իշխանական այդ երեւելի տան հարուստ ավանդույթների կրողն է նաեւ Ռուզանը:

Խոսքը մեծ կշիռ ունի, մանավանդ բեմական խոսքը, ու... եթե Տերտերյանը գտնում է, որ Մուրացանի հերոսները տիպեր չեն, այլ գաղափարատիպեր, նշանակում է՝ այդ բարձր նյութերից խոսողը նաեւ հեղինակի գաղափարակառույցի մի փոքրիկ մասնիկի կրողն է: Եթե դրամայի հիմնական գաղափարը՝ անձնագոհության երակը, հայրենասիրության բարոյականն է ներկայացնում, ու եթե դրամայի լեզուն գեղեցիկ հայերենով է գրված, որը Մուրացանի ինքնատիպ, բարձր ոճն է՝ առանձնահատուկ, ընդգծված, ապա մնում է ցույց տալ դրա հաջողության գաղտնիքը, մանավանդ, երբ բեմի վրա է Ռուզա՛նը, Խաչենի իշխանական տան բարեկրթությամբ դաստիարակված հայրենասեր օրիորդը՝ պատրաստ անձնագոհության հանուն հայրենայց ազատության...

Պատմականորեն եւ դրամայի առաջին տարբերակում Ռուզանը կնության է տրվում մեծ գորավար Չարմաղանի եւ հավատով քրիստոնյա՝ Ելթինա խաթունի որդուն՝ Բուրա Նուինին. «Ձուա տրանով չբավականացավ , այլ պահանջեց , որ Ջալալի ի հաստատություն այս խոստման, յուր Ռուզան դուստրն ևս յուր Բուղան նղբորորդուն կնության տա: Ջալալ ուրիշ նլք չուներ. ուստի վճռեց իր

¹ Նույն տեղում, էջ 135, տե՛ս Метерлинг М., Монна Ванна , 1902, էր. 13 (այսուհետեւ՝ Монна Ванна):

հպատակների հանգստությանը զոհել յուր սիրելի դուստրը, որ Զուլա առնելով խաղաղություն հաստատեց նորա հետ և գորքը հանեց նորա նրկրից»¹, - գրում է Մուրացանը յուր 1880թ. հրատարակած «Բաղդասար Մնտրոպոլիտ Հասան Զալալյանցի համառոտ կենսագրությունը» պատմական ակնարկում:

Բայց դա ամբողջը չէ:

XIIIդ. պատմիչ Կ.Գանձակեցին եւ պատմական այլեւայլ վավերագրեր փաստում են ննտողաց ազգի՝ մոնղոլ-թաթարների կատարած զարհուրելի արարքների մասին, որոնց ո՛չ ցերեկը, ո՛չ գիշերներն են տեսել նրկրի վրա: Եւ որ նրանք ծանր հարկահանության տակ էին դնում իրենց գրաված նրկրների ժողովուրդներին՝ նույնիսկ մեռելներից հարկ վերցնելով: Շատ ու շատ իշխաններ, մեծավորներ էին ցանկանում խնամիանալ թաթարների հետ՝ փրկվելու համար մեծ փտանգից, սակայն, միեւնույն է, նրանց նրկրները հրի ու սրի էին մատնվում: Իսկ իշխան Հասան Զալալը ոչ միայն կարողացավ թաթարների արշավանքի նրախին 1238թ. Գանձասարի հոյակերտը կառուցել ու բացել, այլեւ՝ ռազմական դաշինք կնքել թաթարների հետ, զինական ուժով մասնակցել նրանց արշավանքներին. եւ դա թաթարների արշավանքների առաջին տարիներից սկսած:

Զնայած մելիք Զալալը ստիպված քաղաքական քայլ կատարեց ու Ռուզանին կնության տվեց Չարմաղանի որդուն, դաշինք կապեց նրանց հետ, Գանձակեցուց որպես մեծ առաքինություն, իբրեւ «բարեպաշտ» համարվեց, այդուհանդերձ, մեծ հայրենասերը նրկու անգամ թաքուն մասնակցեց մոնղոլների դեմ կազմակերպած ապստամբությանը եւ նրորոք անգամ բռնվեց ու 1261թ. նահատակվեց Ղազվինում մոնղոլների կողմից սպանվելով:

Ա.Տերտերյանի բնութագրությամբ՝ այդ լեռնցի, բարձր գաղափարարներից խոսող աղջիկը՝ Ռուզանը, անգրագետ, անշնորհք գեղցի մի գեղեցկուհի չէր, որ չիմանար՝ ինչ էր խոսում: Ինչպես դիտել ենք, իշխանական տան մեջ բավականին լավ ու բարձր կրթություն, առաքինության դասեր ստացած օրիորդն էր հայրենի տան բարօրության մասին հոգացողը, մարդասերը, հայրենասերը:

Թաթարստան՝ Բուրա Նուինին հարս գնացած Ռուզանը ձեռքերը չի ծալել եւ նստել: Ինչպես նրեւելի առաքինություններով զարդարված Տոնդուզ խաթունը, Արզու խաթունը, Ելթինա խաթունը (հավատով քրիստոնյաներ, ազգությամբ հայեր), այնպես էլ Ռուզան-

¹ Նույն տեղում, էջ 136:

Ռուզուբանը շատ ու շատ անգամ է գործել հանուն հայրենիքի, եւ ինչպէս Տիգրանուհին Հայոց հնագույն վիպասանքում, և ինչպէս Ծովինարը «Սասնա ծռեր»-ում, չնայած 1881թ. Ծովինարի դրվագը չկար դնելու Էպոսի առաջին պատումի մեջ, նույնպէս, եթե մնար «Ռուզան» դրամայի առաջին տարբերակը, ապա ամենեւին չէր աղճատվի Ռուզանի բարոյականը. մենք քննել ենք այս մասին աշխատանքի վերլուծության ժամանակ:

Դրամայի երկրորդ տարբերակում Ռուզանը, համոզվելով, որ յուր գեղեցկությամբ, խոհեմությամբ թշնամուն ստիպել է կապալներին ազատել, թոյն է խմում՝ չդառնալու թաթարի կրքերի գոհը՝ այդքանով եւս մնալով բարձր:

Ա.Տերտերյանը «Ռուզան»-ը համեմատում է XIX դարավերջի եւ XX դարասկզբի բելգիական գրականության խոշորագույն դեմքերից մեկի՝ դրամատուրգ, բանաստեղծ, սիմվոլիզմի գրական ուղղության տեսաբան, խորհրդապաշտության ներկայացուցիչ Մորիս Մետերլինկի (1862-1949թթ.) «Մոննա Վաննան»-ի հետ: Դրաման լույս է տեսել 1902թ.:

Մեծ արվեստագետը, կարողանալով հաղթահարել սիմվոլիզմի ազդակները, նպաստում է Բելգիայում ժամանակակալական եւ ռեալիստական դրամայի հիմնավորմանը: «Արքայադուստր Մալեն» դրաման նրան մեծագույն հաջողության բերեց եւ նրա անունը դրեց Շնքապիթի կողքին:

Նկատենք՝ Մետերլինկի գրած քառասուն դրամատիկական երկերից մի քանիսն են հեղինակին համաշխարհային ճանաչում բերել, իսկ ուշ շրջանի երկերից միայն «Կապույտ թռչնակը»:

Իսկ Մուրացանը միայն մի դրամատիկական երկ է գրել՝ «Ռուզան»-ը, որը նրան միանգամից գրողի մեծ հռչակ է բերել:

Մետերլինկի «Չիրավիրվածը» եւ «Կույրերը» պիեսները բանաստեղծ- տեսաբանների կողմից համարվել են «լռության և սպասումի թատրոնի» դասական նմուշներ:

Նկատենք, որ մետերլինկյան գեղագիտության թրծվածքը «Միմյանց ինչ-որ բան հաղորդելու համար հարկ է լնել» խորհուրդն է, որն, անշուշտ, ինչ-որ բան ասում է «Մոննա Վաննան»-ի օրինակում, եւ որի ու «Ռուզան»-ի միջեւ է համեմատության եզրեր գծել Ա. Տերտերյանը՝ ի վնաս վերջինի: Ի՞նչու... «Բայց ի՞նչ նմանություն Մոննա Վաննայի եւ Ռուզանի միջեւ գեղարվեստական մշակման եւ հոգեբանական ճշմարտի տեսակետից: Մոննա Վաննան կատարեալ կին է, կանացիությունը նրա մեջ ոչ

միայն բնական է, այլ եւ անհրաժեշտ. նա ուրիշ կերպ լինել էլ չի կարող: Երբ առաջին անգամ Մօնա Վաննան լսում է թշնամու առաջարկը՝ մի գիշերով գնալ նրա վրանը, պաշարումն յետ վերցնելու պայմանով, - նա ոչինչ չի խօսում. լռում է եւ դժգոհում...«Նա ոչինչ չպատասխանեց: Դժգոհեց ու հեռացաւ առանց մի խօսք ասելու...» («Монна Ванна», 1902, էր. 13) »¹:

Եւ... միայն նրա համար, որ բնական հրավառ այն հոգին՝ Ռուզանը, յուր անձնվեր ոգեղենով գրականագետին երևում է իբրեւ մի «պարծենկոտ», «երկայնածիզ ճառող», «հոգեկան ներքին դրամա» չունեցող, չնայած նրա անձնագոհ քայլն «ինքնին խնկելի» է: Ու զարմանալի կերպով գրականագետը մեջ է բերում Ռուզանի մենախոսությունից հետեւյալը. «Ես..., որ անքուն հսկել եմ հիւանդների մահճի մօտ եւ իմ ձեռք սրբել այնքա՛ն շատ արտասուք, այսօր ուրեմն պատճառ պիտի լինիմ արեան ու անէծքի... Օ՛հ, ո՛չ. անկարելի է. այդ չի պիտի լինի... Իմ աչքերը չեն տեսնիլ այդպիսի աղետ... եթե պետք է գոհ, ապա թող գոհեմ ինձ, թող ուղարկեմ թշնամուն, թող մատնեմ ինձ թաթարին, ես չեմ տրտնջալ. եւ ոչ էլ կհակառակեմ, միայն թե աղետը վերանայ ժողովրդից... միայն թե նրա լացի ձայնը չհասնէ իմ ականջին» («Երկ» հ. II, էր. 81) եւ ինչու պետք է երկու հերոսուհիները, թեկուզ միեւնույն դրության, միեւնույն հանգամանքների մեջ, գործեն միանման, ինչո՞ւ..., ինչո՞ւ նրանք միանման պետք է մտածեն, դիտեն, խոսեն, լռեն. դա լինելու՞ բան է, նույնիսկ երկվորյակները չեն լինում միանման, միատեսակ՝ շարժ ու վարքով, մտածությամբ, խոսելով, գործելով... եւ հետո՝ լրիվ տարբեր են թե՛ հանգամանքները, որոնց մեջ գտնվում եւ գործում են հերոսուհիները, թե՛ պատճառները, թե՛ թշնամյաց կողմից նրանց տված առաջարկները, պայմանները, պատմական, քաղաքական, վիպական ձեռնարկները, թե՛ նրանց վիպականացնող գրողների հակվածությունն ու հավատամքը՝ գրական այս կամ այլ դպրոցներին, ուղղություններին հարելու տեսանկյունից, թե՛ գրական երկերը գնահատելու՝ տվյալ ժամանակաշրջանի ընդունած գրականական պահանջներից... զարմանալի են գրականագետի դիտողական եզրերը, քննական պարագաները:

Հայոց պատմության մեջ Ծովինարին, Ռուզանին, Գայանեին սիրող թշնամիք չեն առաջարկել նրանց մի գիշեր իրենց մոտ մնալ, այլ

¹ Նույն տեղում, էջ 136, տե՛ս Монна Ванна, էր. 23:

նրանց հայրենիքին ազատություն բերելու խոստումով՝ ամուսնանալ իրենց հետ:

Անշուշտ, Ռուզանի հրավառ, ոգեղեն բեմական խոսությունները մեկ դարից ավելի հուզել ու հուզում են հայ հանդիսատեսին:

Վերագնահատման տեսանկյունից անհամոզիչ են Ա.Տերտերյանի մտահանգումները. «Մօննա Վաննայի իր կարճ խօսքն ասելուց յետոյ հեռանում է նւ ընթերցողը կամ հանդիսատեսը վերապրում է նրա ներքին տանջանքները մեմորեման մէջ: Նա դժգոյն է, ուրեմն յուզված...»: Ուրեմն, եթե հերոսուհին լռում է, դժգոյն է, հուզված, ապա բնակա՞ն է ու... Ռուզանը այդպիսինը չէ՞, չի՞ կարողանում հուզել հանդիսատեսին: Դա ոչ թե մի քիչ, այլ ամբողջության մէջ՝ ճշմարտանման չէ. «Մուրացանի նւ իր հերոսուհու շատախօսութեանը չէնք հաւատում, որովհետեւ երկուսն էլ հարցը վճռում են հեշտօրէն, առանց որեւէ տրագիկմի: Առաջին անգամ մեր հանդէպ է ելնում Ռուզանն իր պատրաստի վճռով. ուրիշ բան մենք չգիտենք. բայց կարծում ենք, որ այդ վճիռն այդքան հեշտութեամբ յօրինելու բան չէ...»¹:

Ի դեպ նշենք, որ սիմվոլիստները դիտում էին, թե գեղարվեստական պատկերը միայն պետք է կռահել նւ ոչ թե հասկանալ, շատ խոսել: Այստեղից չի՞ գալիս նաեւ Մօննա Վաննայի լռելու հանգամանքը... Չէ՞ որ Մեմորիինկն էլ համարվել է սիմվոլիզմի տեսաբան... ու երբեմն էլ՝ նրա սկզբունքներն ընդունող ու... դրանց հետնող...

Տերտերյանի համար ավելի համոզիչ է Վաննայի նւ նրա ամուսնու վիճաբանությունը՝ գնալ թշնամու բանակը, քան Ռուզանի նւ հոր վեճը՝ չտրվել թշնամուն, չխայտառակվել, չանպատվել... «Մեմորիինկն ստեղծել է մի գեղեցիկ վճռականութիւն առանց արդարացման նւ հիմնաւորման: Մուրացանը սարքել է մի փաստաբանական ձանձրալի վեճ հոր նւ աղջկայ միջեւ: Եւ մենք աւելի համազդում ենք Մօննային, քան շատ խելօք դատողութիւններ արտասանող Ռուզանին.» նւ եզրահանգման մի շերտ նւս, որ արդարացի չէ. «Սա, - շարունակում է Տերտերյանը, - իր իմաստալից ճաշերով յետ մղող տպաւորութիւն է թողնում: Մօննայի ամուսինը բացատրութիւն է պահանջում, նա հրաժարում է. «Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ, - խուսափում է Մօննան, - նս գիտեմ... Ես չեմ կարող... Եթէ նս գէթ մի

¹ Նույն տեղում, էջ 136:

բառ ասեմ, իմ ամբողջ զօրությունս կկորչի... Ես սիրում եմ քեզ, բայց եւ այնպէս ես պիտի գնամ, ես կգնամ, կգնամ»¹:

Ո՛չ, ո՛չ մի կերպ չպետք է համեմատել երկու հերոսուհիներին գրական նման ձեւությամբ:

Լա՛վ է եւ նույնիսկ՝ պարտադիր, որ նրանք նման չեն իրար, նման կերպ չեն լռել կամ արտահայտվել, գործել...

Այստեղից՝ նրանց ինքնատիպությունը, խառնվածքային բնորոշ գիծը:

Ռուզանի եւ՝ հոր, մոր, փեսացուի՝ սիրելի Ներսէսի ու՝ այլոց հետ երկխոսություններն ընթանում են ծանր, հուզիչ, ոգեկոչող, անձնուրաց, հերոսական մղումներով, ներքին զսպած գլխով անցումներով, որոնք մենք ներկայացրել ենք մեր վերլուծության մեջ եւ կատարել եզրահանգումներ:

Ի վերջո, գրականագետը, խոսելով Մոննա Վաննայի բնական վերջին դրվագից, թե ինչն է մղել նրան այդ քայլին, բերում է նրա խոսքը. «Այն, որ մարդիկ մեռնում են քաղցից...»:

Ու «Ռուզան»-ի հանդեպ Տերտերյանը արձանագրում է յուր վերջին խոսքը, անշուշտ, ոչ քննության բնող ու վերագնահատման կարոտ. «Առհասարակ, «Ռուզանը»՝ իբրեւ դրամա շատ թոյլ մի գործ է »²:

Վերջնահանգման մղվելով՝ նշենք, որ Տերտերյանը սիմվոլիզմի գրական ուղղության տեսանկյունից է գնահատում ժամանակակից եւ կլասիցիզմի առատ տարրեր կրող «Ռուզան» դրաման՝ սիմվոլիզմի տարրեր ունեցող «Մոննա Վաննան»-ի հետ համեմատության եզրերում հակադրույթ ստեղծելով ու հակաճառման ելնելով: Դրամայի երկու տարբերակում էլ Ռուզանի կերպարը համոզիչ է:

Անշուշտ, Տերտերյանը չպետք է համեմատության դներ գրական տարբեր ուղղության պատկանող երկերը՝ Մետերլինկի «Մոննա Վաննան» եւ Մուրացանի «Ռուզան» պատմա-հայրենասիրական դրաման:

Իսկ ավելի հավանականը եւ ճշմարտացի, գնահատելին, ինչպես քննաբաններից շատերն են փաստել, նույնպես նրա՝ Տերտերյանի մոտ են գրի առնված-վավերացված, հետևյալն է. ««Ռուզանը» հանրաժանօթ դրամա է, նա շատ ու շատ անգամ է տրվել

¹ Նույն տեղում, էջ 136, տե՛ս Монна Ванна, նր.23:

² Նույն տեղում, էջ 138: տե՛ս Монна Ванна, նր.36:

մեր բեմի վրայ: Ուստի եւ ամէլորդ եմք համարում մանրամասն բովանդակութիւնը մէջ բերել»¹:

Դե ինչ, կարծում եմք՝ ամեն մի քննադատական խոսքից առավել ահա սա է «Ռուզան»-ին տրված իսկական ու հիմնավոր գնահատականը, որից հետո հեղինակն արել է վերողիտված յուր՝ տնտեսականորեն ո՛չ արդարացի քննությունները:

Եթե դրաման մինչեւ Տերտերյան, ավելի շուտ, Տերտերյանի ծննդից (1882) մեկ տարի առաջ է ծնվել եւ յուր արարչին՝ Մուրացանին ու ինքն իրեն հռչակ բերել ու հզոր թափով հաստատվել հայ բեմերում..., շարունակվել (այդ շարժը փաստել է նաեւ դրաման մերժող Լեոն եւ ուրիշներ, նաեւ՝ Տերտերյանը) ու... ցայսօր էլ մեծ ոգեղենությամբ խաղացվում եւ սիրելի է հայ հանդիսատեսին, ապա՝ ո՞րը եւ ի՞նչն է նրա հարյուրամյա հարատւության գաղտնիքը, եթե թույլ գործ է...

Այդպէս չի՛ լինում, պարոնա՛յք. ո՛չ, չի լինում..., այդպէս չի՛ լինում...

Չավել շտ է, թե՛ շփոթմունք, գիտական ո՛չ ճիշտ գնահատություն, որը վերագնահատություն է հայցում: Ուրեմն, նրա հարատւության գաղտնիքը նրա մեծ խորհրդի՝ հանուն հայրենասիրության՝ անձնագոհության գաղափարի բացահայտումն ու ցուցադրումն է՝ ոգեղեն լիցքերով հարուստ եւ հզոր Ռուզան հերոսուհու ողջանվիրումով, ողջակեցով...

«Երբ Լեոն թվարկում էր «Ռուզան»-ի այսպէս ասած «թերությունները», զարմանում էր նաեւ նրա «երկարակեցության» վրա՝ չհասկանալով դրամայի գաղտնիքի այդ մեծ նշանակությունը...

«Ուրեմն ի՞նչ. տրամաբանօրեն պետք է հետնեցնել թե՛ այդ թերություններն էին «Ռուզանի» երկարակեցության պատճառը:

Եթե այս ճիշտ է, - շարունակում է Մուրացանը, - այն ժամանակ, իրավ որ, զարմանալի ժողովուրդ են հայերը, որոնք միայն վատ գրվածքներն են երկար ապրեցնում իրենց մեջ: Այդ հաշվով պետք է որ մեր մյուս պատմական պիեսները ևս երկար ապրենին. հապա ի՞նչու մնաւ»²:

Ընդունենք, որ Մուրացանի խոսքերը նաեւ Ա. Տերտերյանի արված դիտողություններին են վերաբերում³:

¹ Նույն տեղում, էջ 138:

² Նույն տեղում, էջ 134:

³ Մուրացան, Ռուզանը եւ նրա քննադատները, էջ 377, 378:

Գալով «Մոննա Վաննան»-ին՝ նշենք, որ այլ էր Մոննա Վաննայի փրկության հարցի նշանակությունը՝ սոցիալական, այլ՝ Ռուզանինը՝ քաղաքական, ազատական, սրանք տարբեր հասկացություններ են:

Թշնամի զորավարի հարցումին, թե ի՞նչն է ստիպել Մոննային՝ իրեն տրվել, վերջինս պատասխանել է կարճ եւ կտրուկ. «Այն, որ մարդիկ մեռնում են քաղցից...»¹:

Երվանդ Սակավակյաց արքան որդուն՝ Տիգրանին. «Մի՛ նրկմտեք , եթե պահը գա (գահը հոծարությամբ, անժամանակ,կանխելով կյուրոսի քաղաքագետ քայլը՝ հանձնում է որդուն-Ջ.Ա.-Բ.)՝ այդպես վարվեցեք նաև դուք»²:

Ռուզանը՝ թաթարներից ազատված հայ կապալներին. «Ինչ որ ես արի, նույնը սովորեցրեք ձեր զավակներին անել, և ձեր հայրենիքը կազատվի ցավներից...»:

Բուրա Նուինը՝ զորավար Չարմաղանի որդին, Ռուզանին. « Իշխանուհի, դու ինձ հիացրիր ոչ միայն քո գեղեցկությամբ, որ նրկնային է, այլև այն անձնվիրությամբ, որ ցույց տվիր դեպի թշվառ ազգակիցներդ... Որպեսզի դու չզարշես ինձանից՝ ես կսովորեմ այսուհետև հարգել քո կրոնը, որ կարողանում է այդքան արժանիքներ ծնեցնել մի աղջկա մեջ. ես կսիրեմ նաև ա՛յն ազգն ու ժողովուրդը, որ ծնում ու կրթում է քեզ պես զավակներ: Իսկ քեզ կտանեմ թաթարաց նրկիրն՝ այնտեղի մեծագույն զարդը դարձնելու համար...»:

Խաչենը ազատ թողնելուց հետո Բուրա Նուինը՝ Ռուզանին. «Ո՛վ իմ գեղանի, բոլոր ցանկություններդ արդեն կատարվեցան. քո հորն ու ժողովրդյան ես տվի ազատություն և ատելի համտունին պատժեցի չարաչար: Այնուհետև ցանկացար, որ իմ զորքերը հանեմ քո հոր իշխանության սահմաններից, որպեսզի նրա նրկրում տիրեմ ապահովություն. այս վերջին ցանկությունն էլ, ահա, կատարեցի...»³:

Վիպական հերոսուհին՝ Ռուզանը, հայրենակիցներին, հայրենիքը ազատելով, թույն խմեց եւ հրաժեշտ տվեց կյանքին՝ վիշտ պատճառելով սիրելիներին, բոլորին...

¹ Մոննա Վաննան, նր.36:

² Խաչատրյան Հ., Երվանդ Սակավակյաց, Ե., «Սովետական գրող» հր., 1989, էջ 238:

³ Մուրացան, Եթ, 7հ-ով , հ.6 , Ե., ՀայՊետհրատ, 1963, էջ 92, 91, 93:

Պատմական հերոսուհին՝ Ռուզան-Ռուզուքանը, ինչպես յուր հզոր նախնիները՝ արքայաքույր Տիգրանուհին, արքայադուստր Ծովինարը, Ելթինա, Տոնդուզ խաթունները, հարս գնաց Թաթարաց նրկիրը՝ ինքը եւս լծվելով հայրենիքին ծառայելուն՝ յուր հնարավոր եւ անհնարին շնորհներն ու նվիրվածությունները բերելով...

Ռուզանի ոգեղեն շերտերն այնքան են առինքնել Մուրացանին, որ իր դստրերից մեկին «Ռուզան» անունով է կնքել: Գ.Ստեփանյանը նշում է. «ՄՈՒՐԱՅԱՆ ՌՈՒԶԱՆ. Քանդակագործուհի: Ծնվել է Թիֆլիսում. դուստրն է գրող Մուրացանի: Նախնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրում, մասնագիտականը՝ Գերմանիայում, որտեղ հետևել է քանդակագործության, ապրել ու ստեղծագործել է: Մասնակցել է 1910թ. Խ. Աբովյանի հուշարձանի համար հայտարարված մրցանակաբաշխությանը, սակայն ժյուրին ընդունել է Ա. Տեր-Մարտիրյանի քանդակը»¹: Այսքանը միայն:

Մեծամեծ աղետներ, թշնամիներ է տեսել, ունեցել նաև փոքրամարմին Բելգիան, բայց եւ նույնչափ եւ՝ առավել ու ավելին՝ Հայոց նրկիրը, եւ, այնուհանդերձ..., այլ է եղել Ռուզանն ու նրա զաղափարական տիրադը, մանավանդ բեմի վրա. այսօր էլ մենք ամբողջ ազգով ենք ունկնդիր, ականջալուր ու... առինքնված, ոգեղենված «Ռուզան»-ի մեծ խորհրդով, եւ Շուշիում մշտական դարձած արվեստի մուրացանական ամենամյա օրերին, նրբ Ռուզանը..., հատկապես նաև Ռուզանը՝ հզորաշուրթ ու... հրաշքով, գեղեցկաշուրթ ոգեկոչել, ոգեկոչում է ապրողներին, ու... նրա երթը, հիրավի, շարունակվել ու կշարունակվի դարերում, յուր անգուգական նրկրի՝ Արցախական ջրապինդ ու հերոսական աշխարհի պես...

Հիրավի՛, ո՛չ Լեոն եւ ուրիշներ, ո՛չ Ա. Տերտերյանն եւ այլք, ելնելով իրենց առաջացրած սկզբունքներից, ճիշտ չեն գնահատել «Ռուզանը» թե՛ ժանրի ու սեռի, թե՛ պատկանող, հարող գրական ուղղության, թե՛ ժամանակաշրջանի գրաքննական չափանիշների մեկնման տեսանկյունից...

Այս ամենից ելնելով՝ փաստում ենք, որ «Ռուզան» դրաման կարոտ է վերագնահատման՝ գրական արժեքների չափորոշման՝ արդի ժամանակաշրջանին համահունչ, ինչին մղվել ենք ուսումնասիրության մեջ...

¹ Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան(Հայ մշակույթի գործիչներ), Երեք հատորով,,հ. Գ, Գիրք 1 (ՄԵԼ-Ռ), Ե., «Սովետական գրող» հր., 1990:

Գրականություն

1. *Խաչատրյան Հ.*, Երվանդ Սակավակյաց, Ե., «Սովետական գրող» հր., 1989:
2. *Метерлинг М.*, Монна Ванна, 1902.
3. *Մուրացան*, Եժ, 7 հ-ով, հ.6, Ե., ՀայՊետհրատ, 1963:
4. *Մուրացան*, Նամակ խմբագրության, «Ռուզանի» քննադատության առիթով, Եժ, 5 հ-ով, հ.5, Ե. ՀայՊետհրատ, 1954:
5. *Մուրացան*, «Ռուզանը» եւ նրա քննադատները, Եժ, 5 հ-ով, հ.5, Ե. ՀայՊետհրատ, 1954:
6. «Մուրճ», 1901, թիվ 3, էջ 198:
7. *Ստեփանյան Գ.*, Կենսագրական բառարան (Հայ մշակույթի գործիչներ), Երևք հատորով, հ. Գ, Գիրք 1 (ՄԵԼ-Ռ), Ե., «Սովետական գրող» հր., 1990:
8. *Տերտերյան Ա.*, Մուրացանը որպես մտածող եւ գեղագետ, «Շողեր», Տարեգիրք, Ս. Պետերբուրգ, 1913, տե՛ս Բարոզելով միաբանություն եւ մարդասիրություն, Արցախի գրողների միություն, Ստ., «Վաչագան Բարեպաշտ» հր., 2009 :
9. «Փորձ», 1880, թիվ 5, էջ 131:

Критическое осмысление драмы Мурацана «Рузан»
и вопрос ее переоценивания

З. Балаян

Резюме

Оценка культурных ценностей общечеловеческих духовных переживаний не всегда проводилась с позиций верной критики. Одним из таких явлений является творчество Мурацана, в частности, историческая драма «Рузан или барышня Патриотка».

Без авторского объявления, при участии П. Адамяна, Сирануша, Г. Тер-Давтяна драма была впервые представлена в Тбилиси 4 февраля 1882 года и принесла большую славу и неожиданное воодушевление как неизвестному автору, так и аудитории. Драма «Рузан» была высоко оценена со стороны армянской и зарубежной аудитории и литературоведов М. Берберяна, В. Партизуня, В. Терзибашяна, Н. Мамиконяна и С. Сариняна. Драма вызвала также острые комментарии со стороны Лео, Ширванзаде, А. Тертеряна, основанные на партийных позициях, выбранных принципах, личных предпочтениях и т.д.

Придавая важность исключительной роли драмы в сценическом искусстве и в армянской литературе, мы попытались переоценить драму «Рузан», исследовать ее новым методом как литературное явление, имеющее современное звучание, одновременно, подчеркивая ее научный характер.

Critical Thinking of Muratsan's Drama «Ruzan»
and the Question of its Overvaluation

Z. Balayan

Summary

Assessment of cultural values of human experiences are not always carried out in terms of true criticism. One of these phenomena is Muratsan's work, in particular the historical drama «Ruzan or Patriot».

It was first introduced in Tbilisi on February 4, 1882 with the participation of P. Adamian, Siranush, G. Ter-Davtyan, bringing great fame and sudden inspiration to the unknown author and audience. «Ruzan» has been highly appreciated by the Armenian and foreign audiences, and such literary critics as M. Berberian, V. Partizuni, V. Terzibashyan, H. Mamikonyan and S. Sarinyan. There were also sharp comments from Leo, Shirvanzade, A. Terteryan, based on their party positions, principles, methods, personal preferences, etc.

Highlighting the exceptional role of «Ruzan» in theatre and in Armenian literature, we tried to overestimate it, to restudy it as a literary phenomenon with a contemporary sound, at the same time emphasizing its scientific character.